

Мовчання та покарання

Маріус Івашківчус

Коли я дізнався тему конференції «Інтелектуали: спокуса мовчання», то підійшов до неї дослівно. По-перше, це ствердження. Мене не питають, чи схильні інтелектуали мовчати. Це вже відомо і доведено до мене. Так само, як птахи схильні літати, а чоловіки любити жінок. Хоча в усіх випадках можуть бути винятки.

Раз спокуса – значить, вони роблять це без примусу, за власним бажанням. Це ніби порок, щось схоже на алкоголізм: оточення насилу це терпить, але на стовпах за таке ще не вішають. Це ніби невеликий милий гріх, невинна зрада.

«Мовчання» – слово просте, з конкретним значенням, хоча у цьому випадку воно радше означає «помовчання».

Найбільше «зачепило» мене слово «інтелектуал». Йому я і вирішив присвятити своє слово.

Примітивно висловлюючись, інтелектуал – це людина, якій судилося розмірковувати про будову світу, але не дано вирішувати його долю.

Інтелектуал – це спостерігач. Іноді оглядач. Часто бунтівник. Але бунт його відбувається всередині, а не зовні. Де ви бачили революцію інтелектуалів? Бодай мітинг? Сумирне збіговисько інтелектуалів із транспарантами. Немислимо. (Ситуація з Білоруссю до уваги не беремо.)

Інтелектуалові соромно стояти в натовпі. Тим більше – тримати в руках палицю з картоном, на якій щось написано. І що має бути написано, аби інтелектуал без вагання взяв це до рук і став із цим одним цілим.

Дамо країні інтелект!
Свободу всім парадигмам
і аксіомам світу!

Інтелектуал бунтує сам-один, замкнувшись у своєму кабінеті, у своїй кухні, у своєму сортирі. Мій приятель поєднює побутові бунтувати лише у ванні. Раніше він цим займався у відсирілих ванних кімнатах із розбитими брудними раковинами. Тепер придбав сучасну ванну, з обігрівною підлогою та неодмінним біде.

Місце інтелектуального бунту має бути безпечним і комфортним. Лише там він готовий назвати все зло, всі пороки цього світу.

Іноді бунт інтелектуала виливається у речі матеріальніші, ніж внутрішні роздуми. Тоді це називають мистецтвом. Громада дає на це гроші. Потім приходять перевірити, що з того вийшло. Чи правильно бунтує. Якщо правильно, плескають у долоні. А якщо красиво – плачуть. Якщо бридний – грошей більше не дадуть. Публічний бунт – розвага дорога.

Але світом правлять і порядкують не бунтівники-самітники, а зорганізовані спільноти. А інтелектуали згуртованості цураються. Тому у правлінні

участи не беруть. Що один інтелектуал задумає, другий обов'язково заперечить, і там, де збираються двоє інтелектуалів, – лунають три різні думки.

Якби це був з'їзд буряківників і ми обговорювали причини зменшення врожайності, кожен, не замислюючись,

схвалив би будь-яку мою пропозицію. А тепер на кожну мою думку у вашій голові відразу ж готові два заперечення. Я певен, ви навіть засумнівались у тому, чи погодилися би буряківники з таким підозрілим оратором, як я.

Буряківники з'їхалися б сюди вирішувати, як підвищити врожай. Ми ж з'їхалися погомоніти, через що і про що мовчимо. Або взагалі помовчати. І то була б дурість, якби ми раптом щось вирішили. Що саме? Наприклад, те, що інтелектуали цього з'їзду мовчатимуть лише у непарні дні, а також 8 березня, аби когось не образити.

Інтелектуал – це особистість, яка так ніколи і не сформується. Особистість, що не поклати для себе меж. Не має такої посудини, в якій інтелектуал почувався б зручно і подумав: «Зараз уже мене досить». Кава дозріває у горнятку. Перед тим вона – дерево, червоний плід, потім висушене кавове зерно. Ще пізніше – дрібненький коричневий порошок. І лише тоді, коли його заллють окропом у чистому глиняному горнятку, він для нас стає кавою. Нормальна людина і є таким горнятком кави – запашна, затишна, завершена... Інтелектуал – це вічно незрілий кавовий плід, що підриває себе зсередини, не знаходить у собі відповіді: що він – дерево чи напій?

Інтелектуал схильний сумніватися в усьому й у всіх, а надто – в собі самому. Але ж ті, хто сумнівається у своїй правоті, ще ніколи цим світом не правили. Правду кажучи, інтелектуали цього й не прагнули. Чимало з них – «стахановці» у своєму внутрішньому житті й неймовірні лідари у зовнішньому. Вони одержимі трудівники, коли створюють власні світи, свою картину, томик віршів чи філософський трактат. І цілковито байдужі, коли вибирають старосту під'їзду або стежать за коливанням акцій на біржі.

Інтелектуал – це людина великих засягів. Він народжується не на те, щоб посадити дерево, збудувати дім і змайструвати дитину; не на те, щоб покрити бляхою дах, бо батьківська черепиця вже згнила, а від дідусявої солом'яної стріхи залишилося лише декілька паличків. Він покликаний міняти світ, а не дахи. Але тільки-но проклонувшись, він усвідомлює, що це завдання годі вирішити впродовж одного людського життя. Ось тоді він і бе-

реться створювати ті власні світики, котрими може жонглювати, як йому заманеться, й виставляти їх перед людськими очі задля порівняння з великим Божим творінням. Виходить, що інтелектуал – це міні-бог у своєму міні-світі. То чи варто дивуватися, що інтелектуали мовчать? Хіба Бог за останні майже дві тисячі років сказав хоч слово нам, смертним?

Інтелектуали спостерігають цей світ і всередині себе карають його. А значить, карають себе за всі гріхи світу. Хіба Господь не робив те саме?

Інтелектуал – особлива форма існування, лишень зодягнута в людину. Він мусить стояти у черзі по цигарки, їздити у транспорті, купувати босоніжки. Але на все це він дивиться, як на фізіологічну неминучість. Усі ці дрібні людські розваги для нього виснажливі. Інтелектуал на вулиці, в крамниці, в транспорті – це міністр внутрішніх справ під час закордонної поїздки. Він змушений ввічливо посміхатися місцевим властям, хоча всі його думки крутяться навколо становища у своїй державі.

Він не встрає у справи зовнішнього світу, тому що не має на це часу. Реальний світ не містить у собі стільки творчого потенціалу, аби його задовольнити. Тому на дрібні земні справи він просто не витрачає енергії. Одна річ – адаптувати для сцени чужий прозовий твір, і зовсім інша – складати оригінальну п'єсу. Громадська діяльність для інтелектуала й означає лише таку інсценізацію чужого твору, де він має право змінити два-три слова, а саму історію – ні.

Бачити інтелектуала, що виступає публічно – погана прикмета. Коли звичайний політик виходить на трибуну міського майдану – це будні. Особливо якщо в країні демократичний лад, а політика на останніх виборах не переобрано. Політики тим і відрізняються

від інтелектуалів, що вони занадто активні зовні й цілком пасивні всередині. Але коли вже на трибуну полізе інтелектуал, а за ним другий, третій, четвертий, – значить, часи неспокійні. Чекай перемир'я. Бо лише тоді ці мирно тріпотливі прапори починають майоріти над головами юрби, коли натовп треба запалити, підпорядкувати своїй волі, згуртувати для однієї спільної мети. Зробивши свою справу, ті прапори знову повертаються у під'їзди будинків.

Як формується інтелектуальна еліта, якщо ці люди такі пасивні у громадському та політичному житті? Пасивність, очевидно, – це саме те, за що суспільство їх шанує. Суспільство бачить, що потенційно ці люди могли би стати не лише парламентарями, а й прем'єр-міністрами, президентами й ким завгодно. Але інтелектуали відкидають можливість наблизитися до влади. Влада в розумінні звичайних людей – це все ще зло, тому, виходить, інтелектуал прагне бути подалі від зла. А насправді інтелектуал не пнеться до влади, бо усвідомлює, скільки сил вимагатимуть від нього різні канцелярські клопоти. А пересічна людина добирає в цьому відмову від легкого заробітку за допомогою влади, небажання себе заплямувати. Тому над головою інтелектуала займається ореол святого. Інтелектуал може мати свої погляди, а може і не мати. Суспільство все одно вважатиме його безстороннім. Заплямувати себе він може лише раз у житті – якщо нова влада, яка його використала, сама себе потім скомпрометувала. Інтелектуалів і використовують для політичних цілей найчастіше тільки раз. Вони одноразові, як презервативи, чи беруть участь у ставовому акті, не маючи від цього ні користі, ні задоволення: наплюють у душу – і край.

У Литві саме так і ставалося у часи всіх великих перемін ХХ століття.

Інтелектуали багато зробили для того, щоб Литва у 1918 році здобула незалежність. Але вже 1926 року країною правили люди, що не мали нічого спільного з інтелектуальною елітою. У 1940 році під час окупації Литви Радянський Союз знову використав інтелектуалів. Декого з них змусили або спокусили з'їздити в Москву і покластися у вірності Кремлю. Це також була показова одноразова процедура. Парадокс, але навіть ця імперія, опорою якої були буряківники і виробники підшипників, покладалася на старий перевірений метод – публічне шоу інтелектуалів.

У радянські часи литовських інтелектуалів до активності змушували. За мовчання карали так само суворо, як і за висловлювання небезпечної правди. Путінас, литовський поет-символіст, що на початку ХХ століття вибрав собі такий псевдонім, не припускаючи, що на початку ХХІ століття він викликати-тиме зовсім інші асоціації, – так ось, Путінас був одним із тих інтелектуалів, які з приходом радянських часів прирекли себе на мовчання. Цю мільсть він заслужив лише після того, як написав декілька віршків, що прославляли систему, й підписав публічного листа із засудженням Пастернака. Йому дозволили мовчати. Але навіть після таких компромісів із власною совістю він залишався у списку тих, кого найбільше підозрювали й контролювали.

Адже у тоталітарній країні інтелектуал, що вільно мовчить, небезпечніший за бунтівника, що розмахує на вулиці триколірним прапором свободи.

У радянські часи свобода мовчати була для інтелектуала жаданою, хоча майже недосяжною метою. Тому нинішній інтелектуал, що має право вільно висловлювати свої думки й погляди, часто і досі за інерцією не може насолодитися тією великою втіхою помовчати.

У 80-х роках нове відродження Литви знову не обійшлося без інтелектуальної еліти. Інтелектуали грали перші ролі. Від їхніх промов і віршів закипала кров і в мені, тодішньому підліткові. Багато з них тоді перемогли на виборах і потрапили до парламенту, який 1990 року проголошував незалежність. Але щойно життя ввійшло у стару колію, дедалі частіше їхні місця у залі засідань почали пустувати. У них зник до цього інтерес.

Здається, що інтелектуала зовнішній світ цікавить лише в активному процесі становлення. Минається устрій, виривають нові, досі не обжиті ідеї,

тези, які не мають антитези. У такому світі інтелектуал почувається, як старий стратег, що довгі роки жив у тилу і нарешті потрапив на фронт. Та тільки-но теза – устрій, політична зміна – стає повсякденністю, в інтелектуала з'являється сумнів. Він може розв'язати цю задачу, передбачивши долю нового ладу, аби потім повернутися до власних задач, кросвордів і ребусів.

Мої батьки, всіма шановані лікарі, живуть у маленькому містечку. За радянських часів до церкви вони не ходили, щоб не мати зайвих клопотів. Тепер вони теж не ходять туди, щоб не виглядати хамелеонами. Так само більшість литовських інтелектуалів мовчанкою карає себе за те, що мовчали тоді, у радянський час, коли треба було викрикувати правду.

А ті, що у старі часи не мовчали, і отже, говорили тільки те, що їм веліла система, сьогодні мовчать тому, що їм більше не вірять.

Молоде покоління інтелектуалів, тобто люди, яких радянська влада не встигла скомпрометувати, ще занадто молоде, аби у нього хтось вірив.

Виходить, інтелектуалів, яких поважає суспільство і які поважають самі себе, на сьогодні у Литві ніби й не існує. Нинішня Литва – як весна для селянина, коли торішня картопля вже закінчилась, а нова ще не виросла.

З іншого боку, немає причин і для особливої активності інтелектуалів. Найбільше, чого вони можуть досягти, – це морально підтримати нинішнього президента, який переможе на виборах і без них, підтримати вступ країни до Євросоюзу, куди вона і без них невдовзі вступить. Іще вони, очевидно, могли би твердо стати за розвиток литовської культури, за впорядкування сільських бібліотек, за освіту, за краще фінансування книжок тощо. Але все це можна порівняти із дрібною рибою, яка, до того ж, тримається дна, змушуючи рибалку ретельних приготувань і нелюдського терпіння. Мало хто з інтелектуалів має в розпорядку дня зайвий час для такої невдячної риболовлі. Саулос Сондекіс, всесвітньо відомий диригент, пів року тому зважився на таке. Він нахвалювався припинити свою концертну діяльність у

Литві, якщо не покращать дитячу музичну освіту, не переоберуть керівника оперного театру й т.ін. Громадськість подивилася на нього, як на вискочня й шантажиста. Йому довелося відмовитися від своєї погрози. Він не став диригентом усього музичного життя Литви, а як і давніше, диригує лише своїм оркестром.

Інтелектуал, що мовчить вільно, за власним бажанням, – прикмета стабільності. Це як електричний запобіжник, про існування якого пересічний споживач може не знати, коли вся система, всі електричні прилади в ньому вдома працюють без перебоїв. Але досить найменшого короткого замикання, щоб цей запобіжник спрацював. Занадто сміливо було би стверджувати, що у Литві все гаразд. Іноді проскакує маленька іскра, але до серйозної аварії поки що далеко.

Життя поволі рухається. Інтелектуали на це поглядають, не з усім погоджуються, похитують головою і... мовчать. А отже, особливих причин для тривоги немає. Можна спокійно лізти лагодити дах. □

Хвилина мовчання, або Поминки по Слову

Андрей Хаданович

Назва мого виступу – «Хвилина мовчання» – виглядає доволі абсурдно. Навіть більше, вона подвійно абсурдна, бо автор намагається видати за хвилину мовчання двадцять хвилин говоріння. Але очевидність цього абсурду лише підкреслює, у якому недоречному становищі опиняється кожен, хто намагається розмірковувати на цю тему. Це як з анекдотом, сіль якого замінюється нудним переказом і поясненням. Це як із коханням, що перетворюється на розмови про... Може, найкращим виходом було би встати й демонстративно промовчати весь відведений мені час? Але, здається, і це в мистецтві вже було. Так що шановному слухачеві залишається лише стоїчно погодитися: справді, мовчання – це велика дивовижність!

Мені завжди подобався прийом доведення від супротивного. Тому спробуємо окреслити мовчання з перспективи того, чим воно не є. І ми отримаємо другу частину назви, «Поминки по Слову». Велика літера у слові «слово» – даруйте неминучу тавтологію – не помилка, а трохи штучна спроба наблизитися до того великого патосу, з яким це слово колись вимовлялося. Отож, що скоїлося із словом, чому спокуса мовчання стала такою непереборною? Чому «Слово» втратило велику літеру в написанні, і відповідно, свій статус?

Із курсу вступу до мовознавства я колись дізнався, що слово – це мінімальна значуща одиниця мови. І функція його здебільшого службова – передавати інформацію. Але ж на заняттях із красного письменства – а Біблію нам окремо не викладали – мене вчили чогось зовсім іншого. «На початку було Слово...» Напевно ж, не як мінімальна одиниця комунікації! Гетевський Фауст, перекладаючи Євангелію від Йоана, недарма вагався і не

міг зупинитися на точному варіанті. Фаустівські вагання добре віддзеркалюють трансформацію сучасного йому слова «слово».

Написано: «Було в почині Слово!».
А може, переклав я сразу помилково?
Зависоко так слово цінують!
Інакше треба змірковувати,
Так внутрішнє чуття мені говорить.
Написано: «Була в почині Мисль!».
Цей перший вірш як слід осмисль,
Бо ще перо біди тобі натворить...
Та світ світнув – не зрадила надія,
І я пишу: «Була в почині Дія!».

Бачимо, що саме поняття «слово» втратило свій творчий потенціал і тепер «слово» і «дія» передаються різ-

ними словами. Навіть більше, «слово» й «діло» контекстуально почали означати щось протилежне. А отже, «слово» за значенням почало наближатися до «бездіяльності» й набувати трохи зневажливого звучання. Згадаймо гамлетівські іронічні «слова, слова, слова».

Так, слово можна назвати піднесено – символом. Можна й прозаїчніше – знаком. Парадоксально, але слово майже нічим не відрізняється від інших знаків. Воно ходить в обороті, ніби грошова купюра, поступово стирається від частого вживання, від контакту з руками найрізноманітніших людей, що його використовують. Девальвація, яка час від часу про себе нагадує, вимагає ввести у вжиток нову, більшу купюру. Тоді приходить поет і вигадує нові, красиві, нестерті ще метафори. Але ж девальвація на тому не припиняється.

© Фото Олександр Пилипак

Мова – гайдегерівський дім буття. Але частота невідповідного використання, успішна профанація сакрального давно перетворила цей дім на публічний. Слово більше не виконує приписаних йому чарівних, магічних функцій. Словом більше не руйнують міста. Словом більше не

зупиняють сонце. Тим більше, завдяки Коперникові виявилось, що й зупиняти нема чого, бо рух світила навколо землі – ілюзорний. Типовий приклад того, як точні знання руйнують красивий образ, і на поетичних купюрах додаються нулі.

Висновок напрошується сам собою. Посипати голову попелом і... замовкнути. Мовчати, як повержений ангел, як пророк, якого безліч разів не зрозуміли, як піонер-герой під час тортур.

Коротше кажучи, мовчати на публіку. Йдеться про мовчання як форму висловлювання, свого роду послання. Впадає у вічі значущість, інформативна, етична (та, мабуть, що й естетична) насиченість такого мовчання. Додамо – мовчання на тлі чекання слова. Можна відмовитися від висловлювання, і це буде найкраще з можливих висловлювань. Важливо, щоб твоє мовчання... почули, щоб його витлумачили. І заінтриговано чекали якогось продовження. А варіантів не так і багато: чи то до безконечності уникає слова, чи то нарешті порушити цей мораторій.

Така позиція мовчальника була б напролюд комфортна, якби не один мінус.

Ідеться навіть не про творчу безплідність, безрезультатність мовчання. Це питання дискусійне. Мова про своєрідну девальвацію мовчання, зіставну з девальвацією слова. Річ у тім, що замовкнути можна лише один раз. Смішно виглядав би поет, який постійно прощається з поезією. Є в цьому щось від марк-твенівського «кинути палити»: нема нічого легшого, сто разів це робив.

Тим більше, кількість тих, що ефектно замовкли до тебе, так само не робить твій жест вагомим. Не так давно білоруський поет Леонід Голубович видав чи не найкращу свою книжку «останні вірші леоніда голубовича». Що й казати, назва вдала, вона